

Arbeid, klasse en sociale ongelijkheid

Nieuwe variaties op een oud thema

Jacques van Hoof en Geert Van Hooetegem

Hoogleraar sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en socioloog aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

Nog niet zolang geleden dachten sommige sociale wetenschappers het klassebegrip voorgoed te kunnen opbergen. Het begrip zou niet bruikbaar meer zijn om de ingrijpende maatschappelijke veranderingen te kunnen duiden. Ook voor de beleidsvorming zou het klassebegrip niet meer relevant zijn. Recent onderzoek wijst evenwel uit dat dat een overhaast besluit is geweest. Het klassebegrip is terug, springlevend en taaier dan ooit!

Wij horen steeds vaker beweren dat we in een postindustriële samenleving zijn beland. Waardeveranderingen, bijvoorbeeld het toenemende belang van expressieve waarden, zouden wijzen op de komst van een postmaterialistische levenshouding. Veranderingen in de economie, zoals de afnemende betekenis van grootschaligheid en het toenemend belang van kwaliteitsboven massaproductie, zouden signalen zijn dat er een postfordistisch produktiesysteem in aantocht is. De overtuiging dat traditionele organisatieprincipes, zoals ver doorgevoerde horizontale en verticale arbeidsverdeling, gedetailleerde taakvoorschriften, nauwkeurig toezicht, hun langste tijd gehad hebben doet sommigen beweren dat er een posttayloristisch organisatie-model voor de deur staat. De nieuwe informatietechnologieën zouden de basis leggen voor een nieuw groei-model. Ten slotte blijken ook de fundamenteën van de moderne cultuur, het vooruitgangsoptimisme, het universalisme, het geloof in de maakbaarheid, zo aangetast dat we een postmodern tijdperk tegemoet zouden gaan. Je zou voor minder de indruk krijgen dat we zoniet het einde van de geschiedenis, dan toch het einde van een

tijdperk beleven.

Op de drempel van het nieuwe tijdperk wisselen hoop en vrees elkaar af. Velen die in de komst van een postindustriële, postfordistisch of posttayloristisch arbeidsbestel geloven, zijn optimistisch gestemd. Zij koesteren hoge verwachtingen over toenemende welvaart, toenemende ontplooiingsmogelijkheden, toenemende keuzevrijheid. Maar er klinken ook andere geluiden: er heerst ook verwarring en pessimisme. Termen als de 'risico-maatschappij' en de 'nieuwe onoverzichtelijkheid' geven dat aan. De calculerende burger brengt niet alleen politici tot wanhoop. Ook in de sociale wetenschappen is, naar verluidt, de chaos-theorie in opkomst.

Tegen die achtergrond zal het onderwerp van dit artikel de lezer wellicht wat passé voorkomen. De centrale vraag is namelijk of het klassebegrip - een kernbegrip om de dynamiek van de industriële samenleving te achterhalen - ook in de veranderende maatschappelijke omstandigheden nog dienst kan doen bij de analyse van sociale ongelijkheid. Het is een vraag die bijzonder relevant is. Het klassebegrip is immers steeds een brug geweest tussen het onderzoek naar en het

beleid omtrent arbeidsvraagstukken en algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Maar vervult het die rol nog steeds? De meningen daarover zijn, zoals zal blijken, verdeeld.

Een modern klassebegrip

In het naoorlogse discours raakte het klassebegrip wat op de achtergrond. Academics én politici in binnen- en buitenland zagen de Westerse samenleving in toenemende mate als een middenklasse-maatschappij. De scherpe scheidslijnen van weleer hadden plaats gemaakt voor 'meervoudige statushiërarchieën en veelvuldig voorkomende statusdiscrepanties'.

Aan het einde van de jaren zestig maakte het klassebegrip echter een opvallende reëntree. Sociale ongelijkheid bleek immers een hardnekkiger en minder diffuus verschijnsel te zijn dan men aanvankelijk had gedacht. Er ontstond een discussie over wat precies de essentie van het klassebegrip was. Die discussie heeft een gemoderniseerde kijk op het verschijnsel klasse opgeleverd. Het moderne klassebegrip heeft zich losgemaakt van a priori's over historische wetmatigheden. Het is toegesneden op de toenemende heterogeniteit van arbeidsmarkt- en werksituaties. Bovendien doet het recht aan het grote belang van onderwijs en sociale mobiliteit in onze samenleving. Toch blijft het begrip de nadruk leggen op het voortbestaan van duidelijke scheidslijnen op de arbeidsmarkt.

Net op het moment dat de kruitdampen zijn opgetrokken en de contouren van het vernieuwde klassebegrip zichtbaar zijn geworden, wordt dat klassebegrip weer onder vuur genomen. Opnieuw luidt de kritiek dat zijn geestelijke vaders te weinig oog hebben voor de ingrijpende veranderingen die zich onder onze ogen aan het voltrekken zijn. Het is interessant de grote lijnen van deze discussie even te verkennen.

Het spervuur van de postindustriële

In Duitsland, waar de discussie tussen voor- en tegenstanders van het 'verticale model van sociale ongelijkheid' nu al een aantal jaren woedt, zijn de critici van het moderne klassebegrip vooral te vinden in de kring rondom de Münchense hoogleraar Ulrich Beck. Zij leggen grote na-

druk op twee veranderingen: het alsmear voortschrijdende proces van individualisering en de verzelfstandiging en toenemende pluriformiteit van levensstijlen.

Beck publiceerde een artikel met de veelzeggende titel *Jenseits von Klasse und Schicht*. Hij poneert daarin dat de stijgende welvaart en inkomenszekerheid die de verzorgingsstaat ons gebracht heeft, het individualiseringsproces hebben versneld. Dat komt onder meer tot uiting in een toenemende verscheidenheid aan levenssituaties en levenslooppatronen (Beck 1983, 1986). De grotere welvaart heeft de stratificatiestructuur als geheel op een hoger niveau gebracht zonder dat de onderlinge verschillen veel kleiner zijn geworden: alle categorieën hebben thans meer inkomen, vrije tijd, opleidings- en mobiliteitsmogelijkheden dan voorheen. Individuen maken zich daardoor meer en meer los uit de traditionele verbanden van de industriële samenleving, zoals het gezin, de lokale gemeenschap en ook de sociale klassen. Klassen waren in het verleden méér dan alleen economische categorieën; het waren ook leefwerelden met eigen relatiepatronen, levensstijlen en organisatievormen, die een stempel drukten op iemands sociale identiteit. Juist in dat opzicht zijn klassen aan het vervagen.

Hradil wijst op de sociaal-culturele aspecten van het individualiseringsproces (Hradil 1990). De klassen en standen van weleer vallen uiteen in een groot aantal sociaal-culturele milieus. Er dient zich een veelheid aan levensstijlen aan, waarin steeds minder van de traditionele klassen- en standsgebonden levensstijlen te herkennen valt. Sociaal-culturele verschillen hangen nog maar ten dele samen met de posities die mensen in het arbeidsbestel innemen. Leeftijd, opleiding en fundamentele waarde-oriëntaties, met name het onderscheid tussen materialistische en post-materialistische waarden, spelen een minstens even belangrijke rol. Hradil ziet een ontkoppeling tussen 'objectieve' levensomstandigheden en 'subjectieve' leefwijzen, tussen de economische en de sociaal-culturele dimensie van sociale ongelijkheid.

Volgens Beck ondermijnen al die veranderingen de fundamenten van het klassebegrip. De

toenemende differentiatie in levensomstandigheden en levensstijlen is steeds moeilijker in klassenschema's te vangen. In de sociale wereld van de meeste mensen speelt klasse geen prominente rol meer. Sociale ongelijkheid blijft voortbestaan, maar het is dan wel "social inequality without stratification" (D. Wrong). Je zou het ook zo kunnen uitdrukken: er is een 'kapitalisme zonder klassen' ontstaan.

De genoemde auteurs zien de ontwikkelingen die ze beschrijven als een onderdeel van een breder maatschappelijk veranderingsproces. Achter hun kritiek op het verticale model van sociale ongelijkheid gloort het beeld van een postindustriële maatschappij, een maatschappij met een hoog welvaarts- en opleidingsniveau, met een toenemende mobiliteit en flexibiliteit, een samenleving waarin postmaterialistische waarden een steeds grotere rol spelen en waarin het arbeidsbestel geleidelijk zijn dominerende plaats verliest. Geen wonder dat er in hun maatschappijvisie zo weinig ruimte is voor zoiets 'materialistisch' als het klassebegrip!

De kritiek van de postmodernen

Toch aarzelen de Duitse auteurs om het woord 'postmodern' in de mond te nemen. Die aarzeling is heel wat minder groot bij enkele Angelsaksische auteurs die zich met dezelfde veranderingen bezighouden. Een goede illustratie is het driemanschap Crook, Pakulski en Waters. In hun boek *Postmodernization. Change in advanced society* (Crook, Pakulski en Waters 1992) proberen zij een groot aantal culturele, politieke, sociale en economische veranderingen te vatten in een algemene theorie over de overgang naar een postmoderne samenleving. In dat overgangsproces ondergaan de bestaande vormen van sociale ongelijkheid een gedaanteverandering.

De opvattingen van Crook, Pakulski en Waters sluiten tot op zekere hoogte aan bij die van Beck en zijn school. Ook zij hebben veel aandacht voor individualisering, fragmentering van de klassenstructuur en het toenemende belang van levensstijlen, maar zij geven er een radicale wending aan die typerend is voor het postmoderne denken. Levensstijlen - zeg maar *lifestyles* - worden volgens hen steeds meer een middel in

een symbolische concurrentiestrijd tussen mensen, een strijd die zich steeds meer afspeelt op het terrein van de consumptie. Daardoor krijgen ze een eigen dynamiek. Dat proces wordt verder aangewakkerd door de invloed van de massamedia. Levensstijlen worden ons in sterk gestileerde vorm voorgespeeld op het bioscoop- en tv-scherm. De levensstijlen worden verder en verder gedifferentieerd: steeds kleinere verschillen krijgen een steeds grotere betekenis. Iedere ouder die zijn of haar opgroeiende kinderen ooit de aankoop van dure merkartikelen uit het hoofd probeerde te praten, zal dat bevestigen. Door dat proces gaan de grenzen tussen sociale groepen verder vervagen.

De door de media bemiddelde sociaal-culturele verschillen worden door Crook en zijn geestesgenoten aangeduid met de term 'simulated inequality'. Volgens hen worden dat meer en meer de verschillen die er werkelijk toe doen. Verschillen in klasse en sociaal milieu worden daardoor naar de achtergrond gedrongen. "Status will not depend on one's location in the society, especially its systems of production or reproduction, but on one's status accomplishments in the sphere of consumption, one's access to codes. They will involve the products one uses, the places one goes, the leisure pursuits in which one engages, the clothes one wears. Social membership will be contingent on mass participation, display and profligacy rather than on work and ownership" (Crook, Pakulski en Waters, blz. 133).

Hradil sprak nog van een ont koppeling tussen economische en culturele aspecten van ongelijkheid. Bij Crook en de zijnen krijgen die culturele aspecten de primaire rol toebedeeld. In hun postmoderne visie op ongelijkheid verschuift het zwaartepunt van de economische naar de culturele sfeer, van levenskansen naar levensstijlen, van productie naar consumptie (Crook, Pakulski en Waters, blz. 133). Dat levert een heel diffuus en fluctuerend beeld van sociale ongelijkheid op: consumptiepatronen zijn aan modes onderhevig, levensstijlen kunnen snel achterhaald blijken, statusclaims kunnen worden afgewezen. Op zulke verschillen valt weinig peil te trekken, ze vormen zeker geen goede basis voor meer duurzame scheidslijnen in de samenleving.

Voor elk wat wils?

Sociale ongelijkheid als 'virtual reality', zo zou men bovenstaande visies kunnen samenvatten. Klasse- en zelfs genderverschillen (Crook, Pakulski en Waters, blz. 130-131) gaan op in een bonte verzameling van levensstijlen, waarin voor elk wat wils te vinden is. Toch rijst er een vraag: zou iedereen nu dezelfde kansen, dezelfde mogelijkheden hebben om de door hem of haar begeerde levensstijl in de praktijk te brengen? Verschillen in koopkracht en verschillen in arbeidsmarktpositie verdwijnen bij Crook immers wel heel ver naar de achtergrond.

De critici van het klassebegrip ruimen geen plaats in voor die vraag. Ze beklemtonen de relatieve autonomie van de sociaal-culturele aspecten. Dat doen ze omdat ze ervan overtuigd zijn dat de levensomstandigheden en -kansen minder afhankelijk zijn geworden van de positie die men inneemt in het arbeidsbestel. Daarvoor voeren zij twee nauw samenhangende argumenten aan. Ten eerste waarborgt de verzorgingsstaat een toenemende sociale zekerheid en een steeds groter aanbod van collectieve goederen, zoals onderwijs, gezondheidszorg, welzijnsvoorzieningen, culturele produkten. Ten tweede heeft de betaalde arbeid zijn centrale plaats verloren door de toename van de vrije tijd en de opkomst van postmaterialistische waarden (Noll en Habich 1990). Het zijn bekende argumenten, die in het nabije verleden wel meer sociologen en anderen tot een optimistische kijk op de postindustriële samenleving verleid hebben.

Als we deze en voorgaande argumentaties op een rijtje zetten, blijkt dat de critici van het klassebegrip zich baseren op een optimistische voorstelling van het hedendaagse arbeidsbestel. Dat arbeidsbestel zou pluriform en open zijn, starre organisatieprincipes zouden eruit verdwenen zijn, scherpe scheidlijnen zouden er geen plaats meer hebben. Het arbeidsbestel als geheel zou bovendien een minder dominante positie in de samenleving innemen. Op die voorstelling van zaken valt heel wat aan te merken. Wij zullen ze dan ook kritisch doorlichten. De volgende vragen dienen daarbij als leidraad:

- Neemt het belang van betaalde arbeid inderdaad af, en worden mensen inderdaad minder

afhankelijk van hun positie in het arbeidsbestel?
- Is de ongelijkheid in het arbeidsbestel inderdaad zo ongestructureerd en diffuus?
- Neemt de mobiliteit inderdaad toe en worden de mobiliteitsbarrières echt lager?

Een pluriform arbeidsbestel

Niemand kan ontkennen dat ons arbeidsbestel steeds meer gedifferentieerd en pluriform wordt. Dat blijkt uit de opmars van deeltijdse arbeid, van tijdelijke en flexibele arbeidsrelaties, uit de differentiatie van arbeidsvoorwaarden, de komst van quasi-banen zoals pool- en werkervaringsplaatsen. Mede daardoor zijn loopbanen van mannen en vrouwen veel gevarieerder dan voorheen. Het is erg verleidelijk om die processen van differentiatie te zien als processen die de keuzemogelijkheden van individuen verruimen en dus inhaken op en bijdragen aan het proces van individualisering. Op die manier wordt 'flexibilisering' - want dat is het woord dat ondernemers en politici daar bij voorkeur voor in de mond nemen - doorgaans aan de man/vrouw gebracht. Ook de hoger besproken moderne critici van het klassebegrip stellen het zo voor. De werkelijkheid is heel wat gecompliceerder. Dat wordt duidelijk wanneer we ons buigen over recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Wij willen in wat volgt vier belangrijke tendensen nader belichten.

De eerste tendens betreft het verband tussen arbeid en levenskansen. De marges die de verzorgingsstaat mensen in de werkende leeftijd biedt om zich buiten of aan de rand van het arbeidsbestel te handhaven, zijn de afgelopen jaren aanzienlijk smaller geworden. De verzorgingsstaat heeft zijn lot meer dan ooit met het arbeidsbestel en met economische groei verbonden. Verhoging van de arbeidsparticipatie is het centrale doel van het arbeidsmarktbeleid van de jaren negentig, als middel om de sociale zekerheid betaalbaar te houden en als middel om de integratie van de samenleving te versterken. 'Iedereen de arbeidsmarkt op; als het niet goedschiks is, dan maar kwaadschiks en tegen lagere lonen', zo zou je de hoofdlijn van dat beleid kunnen samenvatten. Met andere woorden: de toegang tot betaalde arbeid is weer onverkort de

basis voor iemands bestaansmogelijkheden en levenskansen. De meeste mannen en vrouwen zijn daarvan maar al te zeer doordrongen. Dat bewijzen hun pogingen om voor zichzelf of voor hun kinderen een zo gunstig mogelijke uitgangssituatie te verwerven.

De arbeidsmarktafhankelijkheid van een groeiend deel van de bevolking neemt dus toe. Tegelijkertijd heeft de arbeidsmarktsituatie zich sinds de jaren zeventig echter ongunstig ontwikkeld. De slechte evolutie van de arbeidsmarkt werd enigszins aan het oog onttrokken door het opvallende economische herstel in de tweede helft van de jaren tachtig, maar nu zijn de problemen zijn weer in volle omvang zichtbaar. De kans is klein dat die zeer omvangrijke werkloosheid nog voor het jaar 2000 grotendeels weggevoerd wordt door economisch herstel en groei van de werkgelegenheid (Van Hoof 1993 a). Op de arbeidsmarkt van de jaren negentig zal het voorlopig dringen blijven.

In die omstandigheden nemen de arbeidsmarktrisico's voor vele categorieën werknemers en voor werkzoekenden snel toe. Dat is meteen een tweede tendens die zich duidelijk aftekent. De kans om op een zeker moment in de beroepsloopbaan werkloos te worden wordt groter, ook voor categorieën die tot voor kort een tamelijk sterke positie leken te bezitten. De goed geschoolde Boel-arbeiders kunnen daarover meepraten. Niettemin blijven de kansen op werkloosheid - zeker op langdurige werkloosheid - zeer ongelijk verdeeld, zoals de werkloosheidsstatistiek ons leren. Ongeacht haar duur markeert de werkloosheidsperiode vaak een breuk in de loopbaan, bijvoorbeeld omdat de nieuwe baan slechter wordt betaald of minder toekomstperspectieven biedt. Ook een al dan niet tijdelijke keuze voor deeltijdse arbeid legt een hypotheek op de continuïteit van de loopbaan en de kans om carrière te maken. De meeste werkende vrouwen weten dat maar al te goed. Een andere risicofactor die in belang toeneemt is het verschijnsel dat arbeidsmarktonderzoekers onderbenutting noemen: werknemers vervullen een functie die onder hun opleidingsniveau ligt (Huijgen 1989, Salverda 1990). Als je dat allemaal meetelt, verliest de zo mooi voorgestelde flexibiliteit veel van haar aan-

trekkingskracht. De toenemende keuzevrijheid waarover zoveel te doen is, is grotendeels schijn. Het minste wat je ervan kan zeggen, is dat ze grotere risico's als keerzijde heeft.

Een goede illustratie daarvan is te vinden in het onderzoek naar intreders op de arbeidsmarkt. Uit dat onderzoek blijkt dat heel wat jongeren flexibel starten. Dat wil zeggen dat jongeren bij hun intrede op de arbeidsmarkt vaak te maken krijgen met tijdelijke en flexibele arbeidsrelaties. Sommige jeugdonderzoekers zijn ervan overtuigd dat in het levensontwerp van moderne jongeren meer dan voorheen plaats is voor flexibele arbeidservaringen. Die jongeren zouden meer dan oudere generaties ertoe in staat zijn met onzekerheid om te gaan. Zij zouden zich bovendien minder identificeren met beroepsarbeid. Flexibeler arbeidspatronen passen in een flexibeler levensontwerp. Deze ideeën werden in het onderzoek echter geenszins bevestigd. Flexibele arbeid blijkt in sterke mate verweven met de werkloosheidsproblematiek. Jongeren die tewerkgesteld zijn in flexibele banen geven niet alleen te kennen dat ze meer zekerheid wensen. In de praktijk blijkt ook dat ze hun loopbaanontwikkeling oriënteren op het contract van onbepaalde duur (Denys 1991). De opkomst van flexibele banen moet dus niet al te zeer toegeschreven worden aan veranderende voorkeuren van de arbeidsaanbieders. Het zijn vooral de vragers van arbeid die deze ontwikkeling sturen. Het onzekerheidsverhogend effect dat van flexibele arbeid uitgaat, reikt echter verder. De problemen die jongeren bij hun flexibele start ondervinden, worden nog aanzienlijk verscherpt door het feit dat het flexibele werk vaak ook kwalitatief veel te wensen overlaat. De laagst opgeleide jongeren komen daardoor snel in een tamelijk perspectiefloze situatie terecht (Veendrick 1993).

Grenzen aan de mobiliteit

De derde tendens tekent zich af op het gebied van de lonen. Door de gewijzigde verhoudingen op de arbeidsmarkt en door het beleid van overheid en werkgevers zijn de beloningsverschillen weer aan het toenemen. In alle West-europese landen is in de loop van de jaren tachtig de nivellerings-trend van voordien omgeslagen

in denivellering. Marsden voerde voor de ILO een onderzoek uit naar veranderingen in de loonstructuur gedurende de periode 1970 tot 1988. In dat onderzoek constateert hij dat vanaf een zeker moment in de jaren tachtig, voor het ene land wat vroeger, voor het andere wat later, de inkomensspreiding groter is geworden. Ook de beloningsverschillen naar beroepsgroepen en bedrijfsklassen zijn toegenomen. Alleen de verschillen tussen mannen en vrouwen lopen uit de pas. De afname van die verschillen die in de jaren zeventig op gang gekomen was, kwam weliswaar tot stilstand, maar de verschillen gingen over het algemeen niet opnieuw aangroeien (Marsden 1990).

De grotere inkomensverschillen in Westerse samenlevingen zijn onder meer het gevolg van de daling van de verzorgingsinkomens (de uitkeringen) en de toenemende ongelijkheid van arbeidsinkomens (de lonen en salarissen). De hoge en zeer hoge arbeidsinkomens, de salarissen van managers van grote en middelgrote ondernemingen, zijn aanzienlijk gestegen. In de laagste regionen van de loonhiërarchie is er daarentegen een stagnatie of achteruitgang. Die denivellering is geen conjunctureel verschijnsel. Zowel de veranderingen aan de bovenkant als aan de onderkant van de loonhiërarchie wijzen op belangrijke verschuivingen in de machts- en afhankelijkheidsrelaties in het nationale arbeidsbestel, die op hun beurt sterk beïnvloed worden door de toenemende internationalisering van economie en bedrijfsleven. De groeiende inkomensongelijkheid komt ook tot uiting in verschillen tussen inkomensbronnen. Het inkomen uit arbeid is sinds 1980 verhoudingsgewijs sterk afgenomen ten opzichte van het inkomen uit kapitaal.

Het bestaan van beloningsverschillen hoeft echter niet persé te wijzen op het bestaan van scheidslijnen op de arbeidsmarkt. Daarvoor moeten die verschillen ook samenvallen met mobiliteitsbarrières, dat wil zeggen met plafonds die de kansen van bepaalde categorieën werknemers om hogerop te komen begrenzen. Daarmee zijn we dan beland bij de invloed van de arbeidsmarktverhoudingen op mobiliteitsbarrières, de vierde en laatste tendens die wij wilden aange-

ven. Voor de aanhangers van het gemoderniseerde klassebegrip is dit een cruciale zaak. Zoals we hogerop duidelijk gemaakt hebben, vallen grenzen tussen klassen samen met beperkingen van de (verticale) mobiliteit. De critici van het klassebegrip onderschatten het belang van dit punt. Ze erkennen weliswaar het bestaan van veel functiewisselingen, maar vragen zich zelden af of die mobiliteit aan grenzen gebonden is.

Er zijn aanwijzingen dat de grenzen aan de mobiliteit binnen de beroepsloopbaan scherper worden. Onderzoek naar mobiliteitsprocessen in grote organisaties brengt tendensen aan het licht die we met de term 'interne segmentering' zouden kunnen aanduiden: promotieladders worden ingekort, promotieplafonds worden ingevoerd, promotie wordt steeds sterker gekoppeld aan formele kwalificatie-eisen. Een andere aanwijzing komt uit het stratificatie-onderzoek. In dit type onderzoek wordt de traditionele aandacht voor de intergeneratiemobiliteit steeds meer aangevuld met onderzoek naar intrageneratiemobiliteit, onderzoek dus naar beroepsloopbanen. Hier valt steeds meer de mening te beluisteren dat de invloed van iemands eerste baan op het verdere verloop van zijn loopbaan groter wordt. De eerste baan zou dus meer dan vroeger de grenzen trekken waarbinnen mobiliteit plaatsvindt. Voor Duitsland is dat overtuigend aangetoond door Mayer en Bloßfeld, op basis van het omvangrijke cohortonderzoek naar loopbanen van het Max Planck Instituut. Zij vergeleken drie cohorten, een vooroorlogs, een oorlogs en een na-oorlogs cohort. Van cohort tot cohort bleek de samenhang tussen het niveau van de eerste baan en dat van de baan die men rond het dertigste levensjaar bereikt had sterker te worden (Mayer en Bloßfeld 1990). Ook dat wijst dus op het toenemend belang van mobiliteitsplafonds voor de beroepsloopbaan.

De veronderstelling dat de sociaal-economische scheidslijnen aan het vervagen zijn, is dus voorbarig. In de praktijk zijn zowel aan de onder- als aan de bovenkant van de arbeidsmarkt duidelijke scheidslijnen zichtbaar. Aan de onderkant tekent zich een zorgwekkende scheidslijn af: onderzoekers gewagen al geruime tijd over het ontstaan van een onderklasse in de verschil-

lende Westeuropese samenlevingen. Het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting* heeft nog maar eens op pijnlijke wijze duidelijk gemaakt dat ook ons land niet aan deze 'proletariserings-tendens' ontsnapt (Vranken, 1994). Ook bij ons zijn er 'burgers' die financieel steeds meer achterop raken en wier arbeidskansen tot een minimum zijn gereduceerd. Armoede betekent echter niet alleen financiële zorgen. Het betekent ook een toenemend sociaal isolement. Gebrek aan inkomen en gebrek aan zelfrespect gaan dan gemakkelijk hand in hand. Hoeft het dan te verwonderen dat aan de onderkant van de arbeidsmarkt een afwijzing van gangbare waarden en normen met betrekking tot arbeid een regelmatig voorkomend verschijnsel is? Hoewel hetzelfde *Jaarboek* aangeeft dat het aantal armen dat gedurende langere tijd in de bestaansonzekerheid leeft, afgenomen is, mogen we de groep generatie-armen niet uit het oog verliezen. De kans dat ouders uit deze categorieën hun ervaringen van uitsluiting en zelfuitsluiting op hun kinderen overdragen is groot. Het (voort)bestaan van die groep toont op stuitende wijze aan dat de mobiliteit in de samenleving op zijn minst begrensd is.

Aan de bovenkant van de arbeidsmarkt komen we terecht bij de sterke positie van de categorie die ook wel eens de 'nieuwe bewindvoerdersgroep' of de kern van de 'service class' genoemd wordt. Internationaal onderzoek wijst uit dat de service class, en dan vooral het bovenste deel ervan, haar positie in de achter ons liggende decennia geconsolideerd heeft. Deze categorie en haar gunstige materiële positie zijn gestaag aangegroeid. Zij recruteert nieuwe leden in toenemende mate uit eigen gelederen. In vergelijking tot andere klassen komt neerwaartse mobiliteit er tot op heden weinig voor. Kinderen die uit een tot deze categorie behorend ouderlijk milieu afkomstig zijn, hebben dus relatief gunstige kansen ook zelf in die categorie terecht te komen, terwijl personen die eenmaal zo'n positie bereikt hebben, relatief weinig risico lopen die weer te verliezen. Dat wijst op de werking van afsluitingsmechanismen, waardoor deze categorie ook over de generaties heen een duidelijke stabiliteit verworven heeft.

De bruikbaarheid van het klassebegrip

De toenemende noodzaak tot arbeidsparticipatie, de groeiende arbeidsmarktrisico's, de toenemende ongelijkheid en de verscherping van bepaalde mobiliteitsbarrières zijn zorgwekkende verschijnselen. Precies die verschijnselen worden vaak genegeerd door diegenen die zo gemakkelijk praten over toenemende pluriformiteit, keuzevrijheid en flexibiliteit. In de postindustriële en postmoderne visie op het arbeidsbestel ligt de klemtoon op andere aspecten: de grotere openheid, de toegenomen kansen voor zelfontplooiing, het vervagen van economische scheidslijnen en de afnemende centraliteit van betaalde arbeid, niet alleen in de beleving van mensen, maar ook en vooral als sociaal-structureel verschijnsel. Die visie op het arbeidsbestel lijkt ons te rooskleurig. Voor zover de recente kritiek op het klassebegrip op deze visie berust, bezit zij een weinig solide fundament.

Meteen brengt ons dat bij de vraag die ons van bij het begin bezighield: is het vernieuwde klassebegrip bruikbaar om de grote maatschappelijke veranderingen te duiden en te interpreteren? Wij gaven net aan dat het scepticisme van de critici over de bruikbaarheid van het klassebegrip niet gerechtvaardigd is. Maar dat is niet alles. De relevantie van het klassebegrip wordt ook op een positieve manier bevestigd.

Goldthorpe en Marshall stellen in een programmatisch artikel dat klassenanalyse wel degelijk een toekomst heeft (Goldthorpe en Marshall 1992). Zij omschrijven klassenanalyse welbewust als een onderzoeksprogramma, waarbij de samenhangen tussen drie soorten verschijnselen centraal staan:

- overeenkomstige posities in het geheel van relaties op de arbeidsmarkt en in arbeidsorganisaties;
- de processen waardoor individuen en gezinnen over die posities worden verdeeld en herverdeeld;
- de consequenties daarvan voor hun levenskansen, sociale identiteit en de waarden en belangen die zij nastreven.

Onderzoek dat de laatste jaren is verricht, wettigt dat optimisme over de bruikbaarheid van het klassenbegrip. Vooral het onderzoek naar

sociale mobiliteit is toonaangevend. Over dat onderzoek in het bijzonder willen wij nog enkele bedenkingen kwijt.

De intergeneratiemobiliteit is voor elke theorie waarin het klassebegrip centraal staat een cruciaal punt. Het idee van klassen is nauw verbonden met de veronderstelling dat er barrières bestaan waardoor de kansen om hogerop te komen voor kinderen uit verschillende sociale milieus ongelijk verdeeld zijn. Of anders gezegd, het is nauw verbonden met het idee dat klassen over de generaties heen een zekere mate van stabiliteit bezitten. Het doel van het onderzoek dat Goldthorpe in de jaren zeventig in Groot-Britannië uitvoerde en van het vergelijkend onderzoek dat de afgelopen jaren onder leiding van Goldthorpe en Erikson in verschillende Westerse landen werd uitgevoerd, was vast te stellen of de sociale mobiliteit in de loop van deze eeuw toegenomen is en of de samenleving in dit opzicht opener is geworden. De resultaten van beide projecten zijn leerzaam. Op grond van zijn Brits onderzoek trok Goldthorpe de conclusie dat de mobiliteit in de loop van deze eeuw in absolute termen sterk is toegenomen, maar dat de verschillen in mobiliteitskansen tussen verschillende klassen er niet kleiner op geworden zijn. Door de grote veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur in deze eeuw is er meer 'room at the top' gekomen. Getuige daarvan is bijvoorbeeld de gestage groei van de 'service class'. Dat heeft uiteraard tot een toename van de opwaartse mobiliteit geleid. Maar tegelijkertijd zijn de verschillen tussen de kansen die kinderen uit verschillende klassen bezitten om een plaats bovenaan de hiërarchie te verwerven, m.a.w. de relatieve mobiliteit, ongeveer gelijk gebleven. De toename van de mobiliteit is het gevolg van structurele verschuivingen, niet van meer openheid (Goldthorpe 1980). In het vergelijkend onderzoek blijkt geen sprake van een over de hele linie toegenomen opwaartse mobiliteit; de verschillen tussen de afzonderlijke landen zijn in dat opzicht groot. Maar of de mobiliteit in absolute termen nu groot of klein is, vrijwel overal vertoont de relatieve mobiliteit een grote mate van stabiliteit. Klassenverschillen in mobiliteitskansen blijken dus een hardnekkig leven te leiden (Erikson en

Goldthorpe 1992).

Onderzoeken als deze leveren sterke argumenten voor de relevantie van klassenanalyse. De resultaten ervan sporen met die van andere, omvangrijke studies die meer gericht zijn op de mobiliteit tijdens het beroepsleven, zoals het Westduitse onderzoek naar levensloopprocessen. Uit dat onderzoek trokken Mayer en Bloßfeld, afgaande op zowel de intra- als de intergeneratiemobiliteit, de volgende conclusie: de klassenstructuur wordt niet opengebroken onder invloed van individualiseringsprocessen of het ontstaan van nieuwe statusgroepen; hij wordt integendeel meer rigide (Mayer en Bloßfeld 1990, blz. 311). Met andere woorden: de structuur van levens- en mobiliteitskansen wordt nog steeds in belangrijke mate bepaald door klassenverschillen. Natuurlijk zijn er ook andere factoren die daarop van invloed zijn, zoals sekse en etnische herkomst. Zulke kenmerken vermengen zich op de arbeidsmarkt met klassenverschillen, maar zijn daartoe niet volledig te herleiden. Maar ook wanneer men voor sekse en etniciteit controleert, blijken klassenverschillen in veel gevallen een dominerende rol te spelen (zie Noll en Habich 1990). In de categorie van vrouwelijke werknemers zijn dezelfde klassengebonden mobiliteitsbarrières terug te vinden als bij mannen (Marshall e.a. 1988, blz. 103 e.v.). Het klassebegrip kan bij het onderzoek naar de genoemde verschijnselen dus niet gemist worden.

Klasse en cultuur

Ingewikkelder wordt het wanneer we vragen naar de invloed van de klassepositie op sociaal-culturele verschijnselen, zoals de veelbesproken levensstijlen. Een, zonet dé centrale stelling van de critici van het klassebegrip is dat de 'objectieve' en 'subjectieve' aspecten van sociale ongelijkheid steeds meer van elkaar losgekoppeld raken.

Natuurlijk zijn verschijnselen als maatschappijbeelden, waarde-oriëntaties, opinies en smaak relatief autonoom. Evenmin valt te ontkennen dat die verschijnselen ook door andere factoren beïnvloed worden dan de positie die mensen in het arbeidsbestel innemen. Toch zijn die verschijnselen ook sociaal-structureel verankerd, en die verankering wordt gemakkelijk onderschat.

Steijn en De Witte hebben een duidelijk causaal verband vastgesteld tussen de klassepositie van de werknemers in de vier door hen onderzochte grote arbeidsorganisaties en hun maatschappijbeeld. De klassenstructuur is ondanks haar fragmentatie nog steeds van belang bij de ontwikkeling van maatschappelijke oriëntaties, concluderen zij (Steijn en De Witte 1992, blz. 273-276).

Een tweede, sprekende illustratie heeft betrekking op de muzikale smaak van de jeugd. Daarmee bevinden we ons middenin het domein van de levensstijlen. Niets lijkt meer individueel bepaald dan de voorkeuren van jongens en meisjes voor de diverse soorten popmuziek. Toch wist Tillekens bij een onderzoek naar deze voorkeuren niet alleen duidelijke patronen op te sporen, maar ook aan te tonen dat daarachter nog steeds een hoog-laag-dimensie schuil gaat. Smaken verschillen, maar toch zijn zij - althans voor een deel - te plaatsen in een rangorde die loopt van 'elitair' naar 'populair' en die bovendien een duidelijke samenhang vertoont met het opleidingsniveau van het ouderlijk milieu. Daarnaast bleken er ook andere dimensies te onderkennen die samenhangen met de oriëntatie op de jeugdcultuur, maar die zijn minder opmerkelijk (Tillekens 1993). Uit Belgisch onderzoek blijkt dan weer dat de participatie aan meer elitaire kunstvormen nog steeds samenhangt met de sociale achtergrond van de jongere. Meer specifiek stijgt de participatie aan 'de schone kunsten' met het beroepsniveau van de vader (Waeghe, 1995).

Onderzoek als dit, dat levensstijlen in verband probeert te brengen met de sociale gelaagdheid van de samenleving, ontleent zijn theoretisch fundament minder aan de ideeën van Goldthorpe en andere stratificatie-onderzoekers dan aan de opvattingen van de Fransman Pierre Bourdieu. Bourdieu heeft aangetoond dat levensstijlen, als symbolische kristallisatiepunten van de concurrentiestrijd tussen mensen, een belangrijke rol spelen bij de reproductie van klassenverhoudingen. Leefgewoonten en cultuuruitingen kunnen geordend worden op een ladder die loopt van laag naar hoog, aldus Bourdieu. De groepen die op de maatschappelijke ladder proberen te stijgen, doen pogingen om zich de leefstijlvormen die in de 'hogere kringen' gelden eigen te ma-

ken. De 'hogere kringen' gebruiken hun surplus aan culturele bagage om via de weg van de school hun bevoorrechte positie over te dragen op hun kinderen. De inflatie van levensstijlen wordt net als de diploma-inflatie grotendeels veroorzaakt door het streven van de middenklassen om door de verwerving van cultureel kapitaal hogerop te komen. In Bourdieus theorie wordt door de introductie van het begrip 'cultureel kapitaal' de band tussen levensstijl en klasse hersteld (Tillekens 1986, Ganzeboom 1988). Wij kunnen niet uitgebreider op Bourdieus visie ingaan, maar willen er alleen de aandacht op vestigen dat levensstijlen, hoewel zij zeker een eigen dynamiek bezitten, toch nog steeds in meer of mindere mate sociaal-structureel verankerd zijn. Dat betekent dat ook op dit terrein het klassebegrip een bruikbare rol kan vervullen, zij het dat men zich daarbij expliciet rekenschap zou moeten geven van de betekenis van cultureel naast economisch kapitaal.

Tot nog toe zijn in dit artikel tal van argumenten aangedragen om het nut van het vernieuwde klassebegrip aan te tonen. Toch moet daar eerlijkheidshalve aan toegevoegd worden dat aan het hanteren van dat vernieuwde begrip twee problemen verbonden zijn. Het zijn twee problemen die van groot belang zijn met het oog op de huidige maatschappelijke veranderingen. Het eerste probleem is de vraag hoe je moet omgaan met de (langdurig) werklozen. Volstaat de tot op heden gebruikelijke procedure om hen te classificeren op grond van hun laatst vervulde beroep of functie? Als je de stelling dat er een 'onderklasse' in de maak is serieus neemt, lijkt die aanpak niet langer bevredigend. Het tweede probleem is vergelijkbaar: ook de wijze waarop vrouwen een plaats in de klassenstructuur toegewezen krijgen, is wellicht niet meer zondermeer bruikbaar. In de traditionele praktijk van het stratificatie-onderzoek werden zij ingedeeld op basis van de positie van hun echtgenoot. Dat gebeurde op grond van de veronderstelling dat de gezinnen de centrale eenheid voor klassenanalyse vormen en dat de positie van het gezin bepaald wordt door die van de mannelijke kostwinner. Die procedure wordt thans zwaar bekritiseerd, op gronden die niet moeilijk te begrijpen

zijn (zie bijvoorbeeld Marshall e.a. 1988, blz. 103 e.v., Erikson & Goldthorpe 1992, blz. 231 e.v.). Wellicht is het niet onjuist vast te houden aan de opvatting dat de gezinnen centraal moeten staan, zolang daar de economische, culturele en sociale hulpbronnen waarover de verschillende leden beschikken, samengebracht worden. Of de klaspositie van het gezin echter onder alle omstandigheden uitsluitend met die van de man gelijkgesteld moet worden, is een andere kwestie.

De postmateriële mythevorming voorbij

Ook in de huidige maatschappelijke verhoudingen blijft het klassebegrip relevant. De critici van dat klassebegrip hebben geen ongelijk wanneer zij stellen dat klassen als collectiviteiten met een herkenbare sociale en culturele identiteit aan het uiteenvallen zijn. Maar zij hebben de neiging het kind met het badwater weg te gooien, omdat zij de betekenis van een meer analytisch klassebegrip, dat zich richt op de samenhang tussen klasseposities, mobiliteit en de verdeling van levenskansen, onderschatten. Klasse blijft dus een belangrijk structurerend principe. Wellicht beïnvloedt het minder dan vroeger direct, dat wil zeggen door middel van klassegecentreerde waarden en opvattingen, het gedrag. Maar het heeft wel een grote invloed op de verdeling van de hulpbronnen waarover mensen kunnen beschikken en op de mogelijkheden en beperkingen waarmee ze worden geconfronteerd.

Toch kunnen we er niet omheen dat het besef hiervan minder dan vroeger doordringt in de belevingswereld van de betrokkenen en in de maatschappelijke discussie. Daarin voeren vaak andere verschillen de boventoon, zoals sekse- en leeftijdsverschillen en daarmee verbonden verschillen in levensstijlen. Het lijkt er sterk op dat het discours over individualisering, flexibilisering en pluriformiteit functioneert als een ideologie die bijdraagt aan de individualisering van ons denken over sociale ongelijkheid en die de hardnekkigheid van sociaal-structurele verschillen verhult.

Deze ideologie is invloedrijk, maar zij zou de komende jaren wel eens op haar grenzen kunnen stuiten. Die grenzen liggen in de eerste plaats besloten in de weerbarstigste werkelijkheid

van het arbeidsbestel. De verwachtingen met betrekking tot betaalde arbeid zijn hooggespannen, maar zullen zij in de komende jaren ook worden ingelost? Jongeren die een 'flexibele' start moeten nemen, goed opgeleide vrouwen die merken dat er toch nog heel wat deuren op de arbeidsmarkt gesloten zijn, werknemers in uitvoerende of middelbare functies die de weg naar boven geblokkeerd zien, vijftigplussers die merken dat ze de facto afgeschreven worden maar er niet zomaar uit kunnen stappen; allen zullen zij in meer of mindere mate geconfronteerd worden met de discrepantie tussen wens en werkelijkheid. Het probleem zal zich nog scherper aftekenen, als de groei van hoogwaardige banen, die ons in de jaren na de tweede wereldoorlog zoveel 'room at the top' verschaft heeft, zou gaan stagneren. Zo'n ontwikkeling behoort tot de mogelijkheden. Zij zou belangrijke consequenties hebben voor de omvang en de richting van de mobiliteit. Het is niet ondenkbaar dat er een neerwaartse mobiliteit zou ontstaan. Hoe zal men dat proberen te vermijden? Door nog meer onderwijs te volgen? Maar is ook dat op den duur niet een doodlopende weg?

Zulke vragen wijzen op toenemende spanningen tussen de sociaal-culturele veranderingen en de ingrijpende economische veranderingen die ons arbeidsbestel zo grondig dooreenschudden. Academics én politici mogen zich niet blindstaren op de sociaal-culturele trends. Ze moeten juist de contradicties centraal stellen. Het vernieuwde klassebegrip kan daarbij goede diensten bewijzen.

-
- Beck, U., *Jenseits von Stand und Klasse?* In: Kreckel, R. (Hrsg.), *Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt (Sonderband 2)*. Göttingen, Otto Schwarz & Co, 1983.
- Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf den Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986.
- Berger, P.A. en Sopp, P., *Bewegtere Zeiten? Zur Differenzierung von Erwerbsverlaufsmustern in Westdeutschland*. In: *Zeitschrift für Soziologie*, jg.21/1992, nr.3, blz. 166-185.
- Crook, S., Pakulski, J. en Waters, M., *Postmodernization. Change in advanced society*. Londen, Sage, 1992.
- Denys, J., *Winnaars en Verliezers op de Arbeidsmarkt*. Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid, 1991.
- Dronkers, J., *Gelijkheid van onderwijskansen: een illusie?* In: *Socialisme en Democratie*, jg.50/1993, nr.9, blz. 405-410.

- Erikson, R. en Goldthorpe, J.H., *The constant flux. A study of class mobility in industrial societies*. Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Ganzeboom, H., *Leefstijlen in Nederland. Een verkennende studie*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1988.
- Ganzeboom, H. e.a., Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland. In: *Mens en Maatschappij*, jg.62/1987, nr.1, blz. 17-43.
- Goldthorpe, J.H. en Marshall, G., The promising future of class analysis; a response tot recent critiques. In: *Sociology*, jg.26/1992, nr.3, blz. 381-400.
- Herz, T.A., Die Dienstklasse. Eine empirische Analyse ihrer demographischen, kulturellen und politischen Identität. In: Berger en Hradil, o.c., blz. 231-252.
- Hradil, S., Postmoderne Sozialstruktur? Zur empirischen Relevanz einer "modernen" Theorie sozialen Wandels. In: Berger en Hradil, o.c., blz. 125-150.
- Huijgen, F., *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland (deel 3)*. Den Haag, OSA, 1989.
- Kerstholt, F., *Tussen rationele keuze en Durkheimiaanse solidariteit. Over voortgang in theorie en onderzoek van sociale ongelijkheid*. Tilburg, Tilburg University Press, 1989.
- Marsden, D., Lonen in Europees perspectief. In: van Ruyseveldt, J. e.a., *Arbeidsverhoudingen in Europa, deel 2*. Heerlen, Open Universiteit, 1992.
- Mayer, K.U. en Blossfeld, H.P., Die gesellschaftliche Konstruktion sozialer Ungleichheit im Lebensverlauf. In: Berger en Hradil, o.c., blz. 297-318.
- Parkin, F., *Marxism and class theory: a bourgeois critique*. New York, Columbia University Press, 1979.
- Salverda, W., Verdrijving op de Nederlandse arbeidsmarkt. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg.6/1990, nr.2, blz. 4-17.
- Schulze, G., Die Transformation sozialer Milieus in der Bundesrepublik Deutschland. In: Berger en Hradil, o.c., blz. 409-432.
- Steijn, A.J. en de Witte, M.C., *De Januskop van de industriële samenleving*. Alphen aan de Rijn, Samson, 1992.
- Tillekens, G., Sociale stratificatie, klasse en habitus. In: Mensen, T.H. en Meijnen, W. (red), *Sociale stratificatie en onderwijs*. Groningen, RION, 1986.
- Tillekens, G., Het patroon van de popmuziek. De vier dimensies van jeugdstijlen. In: *Sociologische Gids*, jg.40/1993, nr.2, blz. 177-194.
- van Doorn, J.A.A., *Sociale ongelijkheid en Sociaal beleid*. Utrecht, Bijleveld, 1963.
- van Hoof, J.J., *Vernieuwing en restauratie. Ontwikkelingen in het arbeidsbestel en in de arbeidssociologie*. Amsterdam, SUA, 1990.
- van Hoof, J.J., Arbeidsmarkt en arbeidsmarktbeleid in de jaren '90. In: van Asch, A.W. en Boonstra, J.J. (red), *Personeelsvoorziening in een turbulente arbeidsmarkt*. Utrecht, Lemma, 1993 a.
- van Hoof, J.J., Tussen wens en werkelijkheid. Organisaties, werknemers en loopbanen in de jaren '90. In: de Grauw, M.C.A., Parlevliet, L. en Spijkerman, R.M.H., *Loopbaanvraagstukken*. Alphen aan de Rijn, Samson, 1993 b.
- Ultee, W.C., De kansen, risico's en resultaten van een onderzoeksprogramma: Van Heeks meerledige vraagstelling over mobiliteit. In: *Mens en Maatschappij*, jg.62/1987, nr.2, blz. 125-130.
- Veendrick, L., *Het loon van de last*. Groningen, Wolters Noordhoff, 1993.
- Vranken, J., Geldof, D. en Van Menxel, G., *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 1994*. Leuven/Amersfoort, ACCO, 1994.
- Waage, H., *Vlaamse Jongeren en Vrije Tijd*. Leuven, Afdeling dataverzameling en analyse, 1995.
- Wright, E.O., *Classes*. Londen, Verso, 1985.
- Wright, E.O. e.a., The American class structure. In: *American Sociological Review*, jg.1982, nr.47, blz. 709-726.